

2

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ

Ο Ι ΠΙΟ ΚΑΘΟΡΙΣΤΙΚΕΣ, όλο και πιο προχωρημένες, δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις πραγματοποιήθηκαν από το 508 έως τα μέσα του 5ου αιώνα. Είναι εύλογο να υποτεθεί ότι αυτές θα συνοδεύθηκαν από συζητήσεις, κατά τις οποίες διατυπώθηκαν επιχειρήματα τόσο από τους δημοκρατικούς όσο και από τους αριστοκρατικούς. Ωστόσο απόλυτο κενό σχετικών πληροφοριών εκτείνεται μέχρι της αντιπαραθέσεως των δημοκρατικών και των αριστοκρατικών το 462 π.Χ. για τις αρμοδιότητες του Άρειου Πάγου. Για τούτη την αντιπαράθεση γνωρίζουμε ότι και οι δύο πλευρές χρησιμοποίησαν φευδοιστορικά επιχειρήματα, οι αριστοκράτες μάλιστα τόνισαν τη θείκη προέλευση του θεσμού. Επίσης με πνεύμα «ιστορικής» κατοχυρώσεως προσδόθηκε την ίδια εποχή τίτλος ευγενείας στο δημοκρατικό πολίτευμα παρουσιαζόμενο ως πραγματικότητα στο Άργος επί Δαναού. Ιστορίζουσα επιχειρηματολογία εμφανίζεται και αργότερα, μολονότι στο μεταξύ είχαν αναπτυχθεί ουσιαστικά επιχειρήματα πολιτικού χαρακτήρα είτε κοινολεκτούμενα και διατυπωμένα περιστασιακά είτε εντασσόμενα σε φιλοσοφικά συστήματα.

Οι αρχαιότερες διατυπώσεις πολιτικών επιχειρημάτων υπέρ ή κατά της δημοκρατίας που μας έχουν φθάσει είναι μεταγενέστερες από τις τελευταίες μεγάλες δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιήθηκαν πριν από το μέσο του 5ου αιώνα π.Χ. Πράγματι, εκτός του ότι μαρτυρούνται από πηγές που γράφηκαν μεταξύ του 443 (το νωρίτερο) και του 421 π.Χ., υπερασπίζονται ή επικρίνουν όχι επικείμενες, αλλά εδραιωμένες δημοκρατικές κατακτήσεις.

Όσο για τα φιλοσοφικά συστήματα που ενδιαφέρουν το θέμα μας, αυτά είναι έργα του 4ου αιώνα π.Χ.³

³ Βιβλιογραφία για όλο το κεφάλαιο: ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ 0.1 και 5.2.

Α. «ΙΣΤΟΡΙΚΑ» ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΑ

Όταν οι δημοκρατικοί έθεσαν θέμα περιορισμού των εξουσιών του Άρειου Πάγου, το 462 π.Χ., ισχυρίσθηκαν ότι αυτό το σώμα είχε αποκτήσει αρμοδιότητες περισσότερες και σημαντικότερες από εκείνες που είχε αρχικά: επομένως το ζητούμενο ήταν απλώς να περιορισθεί στην αρχαιότερη αρμοδιότητά του, την εκδίκαση φόνων εκ προμελέτης και μερικών άλλων εγκλημάτων. Οι αριστοκρατικοί, από την πλευρά τους, προσπάθησαν να εμφανίσουν τον Άρειο Πάγο ως θεσμό απαραβίαστο λόγω της ιερής καταγωγής του. Δηλαδή και οι δύο πλευρές υπεράσπισαν την πολιτική επιδίωξή τους ως προς τον συγκεκριμένο θεσμό προβάλλοντας επιχειρήματα με ιστορικές αξιώσεις. Η αριστοκρατική θέση ανακλάται στην τραγωδία του Αισχύλου *Εδμενίδες*, που παρουσιάσθηκε το 458 π.Χ. Εκεί ο Άρειος Πάγος εμφανίζεται να λειτουργεί ως δικαστήριο υπό την προεδρία της Αθηνάς προκειμένου να δικάσει τον μητροκτόνο Ορέστη.

Συγχρόνως εμφανίζεται η τάση να αναγθεί το ίδιο το δημοκρατικό πολιτευμα σ' εποχή μαθικών βασιλέων που ήσαν επίσης θετικοί ήρωες. Πράγματι, η τραγωδία *Ικέτιδες* του Αισχύλου, που παίχθηκε το 463 π.Χ., προβάλλει στοιχεία του αθηναϊκού δημοκρατικού πολιτεύματος στο Άργος επί της βασιλείας του μυθικού Πελασγού: δεν είναι ο βασιλέας που αποφασίζει, αλλά οι πολίτες. Ο Αισχύλος, όχι μόνον εμφανίζει τον Πελασγό να λέει: (α) «εγώ δεν θα μπορούσα να δώσω αμέσως υπόσχεση, αλλά θα ανακοινώσω προηγουμένως την υπόθεση σ' όλους τους πολίτες» (στ. 368-369), (β) «σας είπα και πριν διτί δεν θα μπορούσα να πράξω τίποτε χωρίς το δήμο, τόσο μάλλον που δεν εξουσιάζω» (στ. 398-400), (γ) «για να δουν όλοι οι πολίτες την απόδειξη της ικεσίας σου, ώστε να μην απορριφθεί η εισήγησή μου, γιατί ο λαός έχει την τάση να ζητάει λόγο από τους άρχοντες» (στ. 483-485). Αλλά και χρησιμοποιεί για την απόφαση των πολιτών τις ακόλουθες φράσεις: (α) δήμους δέδοκται παντελή ψηφίσματα (στ. 601), όπου συνυπάρχουν ο καίριος τεχνικός όρος ψηφίσματα, υπογράμμιση του αμετάκλητου χαρακτήρα τους και αναφορά στην επίσης τεχνική διατύπωσης δόξης τῷ δῆμῳ, (β) δήμους κρατοῦσα χεὶρ ὅπη πληθύνεται (στ. 604), φράση που σημαίνει «επικράτηση της πλειοψηφίας του Δήμου εκφραζομένης διά χειροτονίας» και μαζί «εξουσία του Δήμου», (γ) δόδοξεν Άργειοισιν οὐ διχορρόσπως (...) πανδημίᾳ γάρ χερσὶ δεξιῶνύμοις (στ. 605-608), όπου καταχωρίζεται απαράλλακτος ο όρος δόδοξε και γίνεται αναφορά στον αθηναϊκό με πλήρη σύνθεση δήμον, αρμόδιο να ψηφίσει για προσωπικές ικεσίες, (δ) τοιάδε δημόσπρακτος ἐκ πόλεως μία ψῆφος κέκρανται (στ. 942-943) δηλαδή «μία ομόφωνη ψήφος (αναφορά σε ψήφισμα) από το δήμο της πόλεως αποφάσισε τα ακόλουθα», (ε) τὸ δήμιον, τὸ πτόλιν κρατύνει (στ. 700), δηλαδή «ο δήμος που ισχυροποιεί την πόλη». Η ίδια η Αθήνα εμφανίζεται να δημο-

κρατείται επί Θησέως στην τραγωδία Ίκετιδες του Ευριπίδη (παίχθηκε μεταξύ 424 και 421 π.Χ.), όπου ο Θησεύς λέει, στους στίχους 352-353: «Εγώ ο ίδιος έδωσα στο δήμο μοναρχική εξουσία, αφού απελευθέρωσα αυτή την πόλη και την έκαμα ισόψηφη» και, στους στίχους 405-408: «Αυτή η πόλη είναι ελεύθερη. Ο λαός βασιλεύει. Οι πολίτες, κατά σειρά, γίνονται ετήσιοι ἀρχοντες. Δεν δίνουν μεγαλύτερη δύναμη στον πλούσιο, αλλά και ο πτωχός έχει τα ίδια δικαιώματα» (βλ. σελ. 327, 349-350). Πάλι ο Ευριπίδης έχει μιαν αναχρονιστική ανταύγεια δημοκρατίας περιγράφοντας τη δίκη του Ορέστη από τους Αργείους στην ομώνυμη τραγωδία του, που παίχθηκε περί το 408: ο Ορέστης δικάζεται από το λαό των Αργείων, στον οποίον μετέχουν και λαϊκά στοιχεία (Ορέστης, 871, 884, 903 κ.εξ., 917 κ.εξ.).

Τύπο το κράτος της καταστροφής που υπέστησαν οι Αθηναίοι στη Σικελία, το 414, της εγκαταστάσεως σπαρτιατικής φρουράς στη Δεκέλεια, το 413 π.Χ., και της απωλείας της ναυτικής υπεροχής, οι ολιγαρχικοί ηγέτες ἀρχισαν να προπαγανδίζουν την αντικατάσταση του δημοκρατικού πολιτεύματος από κάποιο άλλο, που απέφευγαν να χαρακτηρίσουν ως ολιγαρχικό, αλλά απέδιδαν είτε στον Κλεισθένη, είτε στον Σόλωνα, είτε στον Δράκοντα, είτε αόριστα στους προγόνους (βλ. σελ. 112, 116, 413, 414, 448). Οι αληθινές προθέσεις τους αποκαλύφθηκαν με τα πολιτεύματα που έθεσαν σ' εφαρμογή, όταν επιβλήθηκαν πραξικοπηματικά δύο φορές, 411-410 και 404-403 π.Χ. (βλ. σελ. 112-119).

Επίσης ο Ισοκράτης επιδίωξε ιστορικούς τίτλους για το πολίτευμα που ευχόταν να αντικαταστήσει την αθηναϊκή δημοκρατία της εποχής του. Ο Ισοκράτης δεν ήταν ολιγαρχικός, όπως πιστεύεται, επειδή συμπίπτει με τους ολιγαρχικούς στους ψόγους του εις βάρος της δημοκρατίας (βλ. σελ. 354-355), στο κήρυγμά του για την αποκατάσταση του Ἀρείου Πάγου στις παλαιές αρμοδιότητές του, πραγματικές και μη, και στην προπαγάνδα του για επαναφορά του πολιτεύματος των προγόνων, που ορίζει ως εκείνο που ίδρυσε ο Σόλων και ανανέωσε ο Κλεισθένης. Πράγματι, ενώ οι ολιγαρχικοί προσέδιδαν στο πολίτευμα των προγόνων ολιγαρχικό περιεχόμενο, ο Ισοκράτης το προσδιόριζε έτσι: «εκείνοι είχαν διαγνώσει ότι ο δήμος, έχοντας εξουσίες απόλυτου μονάρχη, πρέπει να διορίζει τους ἀρχοντες, να τιμωρεί εκείνους που σφάλλουν και να κρίνει τις διαφορές· ενώ, όσοι διαθέτουν ελεύθερο χρόνο και αρκετή περιουσία πρέπει να έχουν την επιμέλεια των δημοσίων υποθέσεων σαν υπηρέτες του δήμου και, αν διοικήσουν δίκαια, να επαινούνται και να αρκούνται σ' αυτή την τιμή, αν πάλι διοικήσουν κακά, να μη συγχωρούνται, αλλά να τιμωρούνται με τις πιο βαρειές ποινές. Μπορεί κανείς να βρει δημοκρατία πιο στερεή και πιο δίκαια από εκείνη που τοποθετεί τους ικανότερους στη διοίκηση των πραγμάτων και καθιστά κύριό τους το δήμο;» (Ἀρεοπαγιτικός, 26-27). Αυτό το χωρίο μάς δείχνει ολοκάθαρα ότι ο Ισοκράτης δεν

ήθελε μια ολιγαρχία, αλλά ένα πολίτευμα όπου ο δῆμος να είναι ρητά και ουσιαστικά κυρίαρχος, έχοντας τα δικαιώματα εκλογής και ελέγχου των εκτελεστικών οργάνων, που θα λαμβάνονται μεν μεταξύ των ευπόρων, θα είναι όμως υπηρέτες του δήμου. Εξ ἄλλου, ο Ισοκράτης δήλωνε ότι μεταξύ των ολιγαρχιών και των δημοκρατιών της εποχής του προτιμούσε τις δημοκρατίες και αποφαινόταν ότι, συγκρινομένη με την τυραννία των Τριάκοντα, η δημοκρατία που όλοι επιτιμούσαν φάνταζε σαν έργο θεών (Ἀρεοπαγιτικός, 62). Ο Ισοκράτης καταδίκαζε λοιπόν την άμεση δημοκρατία και ευχόταν μια έμμεση παρουσιάζοντάς την όχι ως πρόταση νέου πολιτεύματος, όπως ήταν, αλλά ως πολίτευμα που είχε υπάρξει στο παρελθόν.

Β. ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΑ

Μέσα στο υλικό που διαθέτουμε οι αρχαιότερες διατυπώσεις πολιτικών θέσεων υπέρ ή κατά της δημοκρατίας εμφανίζονται, από τη μία μεριά, στον έπαινο αυτού του πολιτεύματος από τον Περικλή κατ' απόδοση του Θουκυδίδη και, από την άλλη μεριά, σε τρία κείμενα που καταγράφουν αντιπαραθετικά τέτοιες θέσεις. Αυτά τα κείμενα είναι: (α) η φανταστική συζήτηση των τριών Περσών μεγιστάνων περί δημοκρατίας, αριστοκρατίας και μοναρχίας που έχει υιοθετήσει ο Ηρόδοτος (πρβλ. σελ. 326), (β) ένα πολιτικό φυλλάδιο τιτλοφορούμενο Άθηναίων Πολιτεία και φερόμενο ως έργο ενός Ξενοφώντος «ρήτορος», άγνωστου από άλλου, (γ) ένας διάλογος στις Ικέτιδες του Ευριπίδη. Ο έπαινος της δημοκρατίας από τον Περικλή τοποθετείται στο έτος 431 π.Χ., το πολιτικό φυλλάδιο χρονολογείται μεταξύ του 443 και του 425 π.Χ., η τραγωδία του Ευριπίδη παρουσιάσθηκε μεταξύ του 424 και του 421 π.Χ. Επίσης τα επιχειρήματα που διατυπώνουν τόσο τα χρονολογούμενα κείμενα όσο και η πηγή του Ηρόδοτου για τη συζήτηση των Περσών μεγιστάνων εξυπακούουν ότι η ριζοσπαστική δημοκρατία ήταν πια καθεστώς. Από την άλλη μεριά η συζήτηση των Περσών μεγιστάνων στον Ηρόδοτο και ο διάλογος μεταξύ Θησέα και Θηβαίου κήρυκα στις Ικέτιδες του Ευριπίδη ακολουθούν το υπόδειγμα αντιπαραθέσεως διαφορετικών γνωμών που καλλιέργησαν οι σοφιστές, επομένως είναι μεταγενέστερες από τη σοφιστική κίνηση (βλ. σελ. 516-518).

Οι Πέρσες που φέρονται να συζητούν (Ηρόδοτος, 3, 80-82) είναι γνωστά ιστορικά πρόσωπα και η συζήτησή τους τοποθετείται έπειτα από ένα ιστορικό γεγονός, στο οποίο πρωταγωνίστησαν: τη θανάτωση ενός σφετεριστή του περσικού θρόνου, το έτος 521 π.Χ. Ο πρώτος που μιλάει, ο Οτάνης, διεκτραγωδεί τα κακά της μοναρχίας και προτείνει στους συντρόφους του να εγκαθιδρύσουν δημοκρατία: «Η εξουσία του πλήθους, πρώτον, έχει το ωραιότερο

όνομα, ισονομία, δεύτερον, δεν επιφέρει τα κακά της μοναρχίας. Αναδεικνύει με κλήρο άρχοντες που είναι υπεύθυνοι στο λαό και σ' αυτόν αναθέτει τις αποφάσεις για τις κρατικές υποθέσεις. Προτείνω λοιπόν να καταργήσουμε τη μοναρχία και να δώσουμε την εξουσία στο πλήθος, γιατί μέσα στο πολύ ενυπάρχουν όλα». Μετά τον Οτάνη μιλάει ο Μεγάβιζος. Αυτός συμφωνεί με τον Οτάνη ότι η μοναρχία είναι ολέθρια, διαφωνεί όμως με την πρόταση που υπερασπίσθηκε εκείνος και αντιπροτείνει την εγκαθίδρυση ολιγαρχίας. Εναντίον της δημοκρατίας εκφράζεται έτσι: «Ο ατίθασος όχλος είναι ό, τι πιο ασύνετο και πιο υπεροπτικό. Θα ήταν ανυπόφορο, μόλις ξεφύγαμε από την υπεροψία του τυράννου, να πέσουμε στην υπεροψία του αχαλίνωτου λαού. Ο τύραννος έχει τουλάχιστον επίγρωση των πράξεων του, ενώ ο λαός δεν έχει καν γνώση. Και πώς να έχει γνώση όποιος ούτε διδάχθηκε ούτε έχει έμφυτη ιδέα του ορθού και μοιάζει με ορμητικό ποταμό;». Ο Δαρείος υπερασπίζεται τη μοναρχία και επικρίνει τόσο τη δημοκρατία όσο και την αριστοκρατία. Για τη δημοκρατία ισχυρίζεται ότι δεν μπορεί να αποφύγει φαινόμενα δυσλειτουργίας και ότι αυτά προετοιμάζουν την κατάλυσή της από κάποιον τύραννο.

Ο Ευριπίδης έχει στις Ίκετιδες δύο σκηνικά πρόσωπα, τον Θησέα και τον Θηβαίο κήρυκα, που συζητούν με επιχειρήματα και φανατισμό πραγματικού δημοκρατικού ο ένας και πραγματικού αριστοκρατικού ο άλλος. Ο Θηβαίος κήρυκας, φθάνοντας στην Αθήνα, ζητάει να μιλήσει στον κύριο της χώρας. Ο Θησεύς απαντά ότι η Αθήνα δεν έχει κύριο, αλλά είναι ελεύθερη και βασιλεύει ο λαός αναδεικνύοντας ετήσιους άρχοντες μεταξύ πολιτών που έχουν ίσα δικαιώματα. Ο Θηβαίος κήρυκας παρατηρεί με επιθετικότητα: «Η πόλη που με έχει στείλει άρχεται από έναν άνδρα, όχι από τον όχλο, και δεν υπάρχει εκεί κάποιος που για δικό του συμφέρον την αποχανώνει με λόγια και την παρασύρει εδώ και εκεί, κάποιος που πρώτα την κολακεύει με γλυκόλογα και δώρα και ύστερα τη βλάπτει, αλλά ξεφεύγει την τιμωρία συγκαλύπτοντας τα λάθη του και διαβάλλοντας άλλους. Ο λαός δεν είναι σε θέση να κάνει σωστές σκέψεις: πώς θα μπορούσε να διευθύνει το κράτος; Η πείρα και όχι η γρήγορη προχειρολογία δίνει την πιο σωστή γνώση. Ένας πτωχός αγρότης, ακόμη κι αν δεν είναι απαλέυτος, εμποδίζεται από τις ασχολίες του να δίνει την προσοχή του στις δημόσιες υποθέσεις. Οι έντιμοι πολίτες αισθάνονται άσχημα, όταν ένας πονηρός παίρνει δύναμη κατακτώντας το λαό με την απατηλή γλώσσα του, ενώ πριν ήταν ένα μηδενικό». Ο Θησεύς απαντά: «Για μια πόλη δεν υπάρχει συμφορά μεγαλύτερη από τον απόλυτο μονάρχη. Δεν δεσμεύεται από νόμους που να ισχύουν για όλους, αλλά είναι κύριος του κράτους, κρατώντας το νόμο στα χέρια του. Ισότητα δεν υπάρχει ακόμη. Αφ' ότου όμως συνταχθούν γραπτοί νόμοι, πτωχός και πλούσιος προσφεύγουν στη δικαιοσύνη με ίσους όρους. Αν ένας οικονομικά ισχυρός κατηγορηθεί από ασθενεστέρους, δικάζεται και ο μικρότερος, αν έχει δίκιο, νικάει τον μεγαλύτερο. Και είναι

ελευθερία το κάλεσμα του κήρυκα: «Ποιος έχει μια συμβουλή ωφέλιμη για την πόλη και θέλει να την πει;». Όποιος ανταποκρίνεται, κερδίζει αίγλη, όποιος δεν θέλει σιωπά. Τι άλλο από αυτά πραγματοποιεί την ισότητα σε μεγαλύτερο βαθμό; Όπου ο λαός είναι κύριος της χώρας, δέχεται με χαρά νεαρούς πολίτες, ο μονάρχης όμως θεωρεί τούτο επικίνδυνο για τον ίδιον, και σκοτώνει τους αρίστους που βρίσκει ότι έχουν υψηλό φρόνημα, φοβούμενος για την εξουσία του» (*Ικέτιδες*, 399-455).

Σε μια άλλη τραγωδία του, ο Ευριπίδης υποστηρίζει ότι η ισότητα και η εναλλαγή έχουν φυσικά πρότυπα: «Από τη φύση έχουν οι άνθρωποι την ισότητα ως νόμο. (...) Η Ισότητα γι' αυτούς τακτοποίησε τα μέτρα και τα σταθμά και δρισε τους αριθμούς εξ αιτίας της εναλλάσσονται σ' όλη τη διάρκεια του ενιαύσιου κύκλου το σκοτεινό βλέφαρο της νύκτας και το φως της ημέρας και κανένα τους δεν ζηλεύει που παραχωρεί τη θέση του» (*Φοίνισσαι*, 538-545).

Η Αθηναίων Πολιτεία διαφέρει από τα προηγούμενα κείμενα: πρώτον, δεν είναι δημιούργημα λογοτεχνικής φαντασίας, αλλά, όπως είπαμε, ένα πολιτικό φυλλάδιο δεύτερον, ο συγγραφέας του, Ξενοφών «ο ρήτωρ», δεν χρησιμοποιεί στόματα εικονικών προσώπων, αλλά εκφράζεται ο ίδιος, σε πρώτο πρόσωπο μάλιστα τρίτον, αποδοκιμάζει ρητά τη δημοκρατία, τους δημοκρατικούς και τα μέτρα που έλαβαν, ωστόσο επιχειρεί να τα εξηγήσει, μάλιστα να τα δικαιολογήσει από τη δημοκρατική σκοπιά. Εξ άλλου δηλώνει: «Εγώ συγχωρώ τον ίδιον το λαό για τη δημοκρατία, γιατί πρέπει κανείς να συγχωρεί οποιονδήποτε φροντίζει για τον εαυτό του» (2, 20). Έχει εμπεδωθεί η άποψη ότι ο συγγραφέας αυτού του κειμένου ήταν ένας φανατικός «Γερο-ολιγαρχικός». Βέβαια, συνεχώς χρησιμοποιεί το τυπικό αριστοκρατικό λεξιλόγιο με ονόματα επαινετικά για τους ευγενείς και τους πλούσιους και υποτιμητικά για τους άσημους και πένητες και αποδίδει, επίσης με αριστοκρατικό πνεύμα, στους μεν πρώτους ικανότητες και προτερήματα, στους δε δεύτερους κακίες και ελαττώματα. Γιατί όμως αυτός ο αντιδημοκράτης δεν κατακεραυνώνει ή δεν ειρωνεύεται τα δημοκρατικά μέτρα; Γιατί τα ερμηνεύει; Θα μπορούσε να σκεφθεί κανείς ότι έχουμε να κάνουμε με έναν αριστοκράτη επηρεασμένο από τις σοφιστικές ιδέες μέχρι του σημείου να βλέπει και την αντίπαλη άποψη.⁴ Ο συγγραφέας είναι οξυδερκέστατος και ειλικρινέστατος. Έτσι υποστηρίζει ότι είναι δίκαιο που οι πένητες και οι κοινός λαός έχουν περισσό-

⁴ Το ύφος του έργου δεν εμφανίζει χαρακτηριστικά των υφολογικών προτάσεων και παραδειγμάτων των σοφιστών. Αυτό το γεγονός είναι αναμενόμενο: όταν έφθασαν οι πρώτοι σοφιστές στην Αθήνα, ο συγγραφέας δεν ήταν πια τόσο νέος ώστε να μαθητεύει συστηματικά κοντά σ' έναν από αυτούς.